

РЕЦЕНЗИЯ

**по защита на образователната и научна степен „Доктор”
на Калина Атанасова, задочен докторант в Шуменски университет
“Епископ Константин Преславски”
с дисертационен труд „Костюмът през Второто българско царство”
Рецензент: проф. д.и.н. Георги Георгиев Атанасов – РИМ - Силистра,
гр. Силистра 7500, ул. „Раковски” № 24**

Представеният за рецензиране труд от Калина Атанасова за придобиване на образователна и научна степен *доктор* включва 219 стр. стандартен текст и албум с 59 табл. Предложена е следната структура: Увод – 20 стр, Глава I „Церемониалните владетелски костюми“ – 28 стр, Глава II „Костюмите на духовенството“ – 13 стр., Глава III „Светски костюми“ – 125 стр., Заключение – 7 стр., Библиография със съкращения – 26 стр. Като макрорамка структурата е приемлива, но за по-добро онагледяване и въвеждане в проблематиката е добре отделните глави да се „разгърнат” на подтеми. Същественият въпрос е доколко предложената тема е дисертабилна. Моят отговор е категоричен - Да! Основанията ми са следните. Последното по-цялостно и приносно изследване по тази тема е от преди близо четвърт век и то обхваща само костюмите и инсигниите на владетелския двор, т.е. на владетелското семейство и най-висшата дворцова и служебна аристокрация. Трудът на В. Наследникова е много остарял и по-скоро е научнопопулярен. За тези 25 г. са натрупани много нови изследвания, които трябва да се преосмислят във всички посоки. Документирани са нови стенописни изображения и археологически находки с текстил и диадеми/прочелници, свързани както с висшата аристокрация, така и със средната класа в българското средновековно общество, които трябва да се обобщят и анализират, включени в съответните типологически редици. Впрочем, досега у нас не е правен

дори опит за по-цялостен поглед върху костюмите и аксесоарите на цялото българско общество, както по вертикала, така и в още по-голяма степен по хоризонтала – нещо което е заявено и сторено тук.

Уводът. Той започва с любопитно въведение, озаглавено „Актуалност на темата”. Редом с останалото, това е своеобразно послание към авторите на „развихрилите се” възстановки от всякакъв характер на костюмите и регалиите на средновековните българи и специално на царете. Подтемата „История на проучванията” е задължителна и добре запълнена. Тук авторът е затруднен, защото така формулираната тема може да го оттласне към цитиране на стотици археологически публикации, в които се въвеждат или коментират накити и елементи от облеклото, особено що се отнася към костюмите на обикновеното население, разгледани в Гл. III. Намерен е баланс като акцентът е към обобщаващи и приноси изследвания. Хронологически са представени достиженията на българските автори в тази насока, като пропуските са незначителни на фона на огромната литература. Тук ще отбележа само пропуска на 5-те статии и студии на Б. Филов, които отсъстват в литературата, но от текста става ясно, че авторката познава изследването му за образите в миниатюрната живопис. Трябва да се уточни и термина „късносредновековно облекло“ – XII-XV в. или XIV-XVII в. Докторантът не се ограничава в голословно цитиране на отделните изследвания, а взима отношение към тяхното съдържание и приноси, но на места е много толерантна. Относно чуждестранните изследвания колегата се спира главно на сръбски и македонски публикации, което е основателно, защото хронологически и културологически те стоят в неразривна връзка с българския костюм, дори често се припокриват. За да бъде библиографията по-пълна, могат да се допълнят изследванията на Л. Туининг, Т. Велманс, Т. Спатаракис и Е. Пилц, които макар и по-кратко, коментират живописните портрети на цар Константин Асен и цар Иван Александър.

Целите на изследването са ясно и добре формулирани и, което е важно, те са пълнокръвно следвани в дисертацията. Същото важи и за *методите* - хронологически, статистически, и накрая рекапитулацията - остроумно озаглавена като „*Метод на мрежата*“. Относно *категоризацията* авторката следва вертикалната схема, предложена от Ив. Божилов и този подход е основателен. За база са проследени идентификационните признаци – инсигнии, костюми, двуглави орли и пр. Основателно червеният цвят не се прекспонира, но що се касае за обувките, следвайки Кодин и други източници, те не се разпростират извън владетелското семейство. Изключение донякъде се прави за „привилегированите“ деспоти /примерно Константин върху Лондонското четвроевангелие/, където обувките са сини с червени ивици. Правилно е наблюдението за двуглавите орли, които се срещат върху костюмите, както на василевсите /царете, така и върху дрехите на деспоти, севастократори и на други най-висши сановници в двора. Може да се мисли в посока дали туники с двуглави орли не са владетелски дар на съответния сановник, т.е. владетелят да определя кой може да носи дреха с двуглави орли, без да е задължително да е деспот, севастократор или кесар. Що се отнася до твърдението, че костюмът на българските царици остава малко встрани от костюма на византийските василиси, мисля, че е малко пресилено. Не бива да се забравя, и това се долавя от текстовете на Константин Багрянородни, Кодин и др., че царското семейство, респективно деспоти, севастократори, ползват няколко орната.

Сред *Новите възгледи по темата* ми импонира тезата „През XIV в. върху мъжкия представителен костюм се наслагват трайно къснономадски елементи“. Тя се повтаря на няколко места и според мен трябва да се центрира, дори в отделна статия. Важен и полезен за читателя е параграфът *Терминологията*. Може да се помисли дали цялата терминология да не се изведе като приложение със съответните възстановки /което авторката

прави отлично/ в края на изследването, понеже в основния текст се наслагва като повторения. Авторката е добре информирана относно инсигниите и елементите на царския костюм, кратко и ясно ги представя като въведение. Тук ярки приносни моменти липсват, но не липсват и собствени авторови идеи относно скъпоценния камък на врата на Константин Тих или ползвани ли са като регалии пленените византийски императорски инсигнии в Троянския Балкан. Приложените сравнителни таблици са полезна иновация.

Глава I Церемониалните владетелски костюм.

Глава I е сравнително добре структурирана с изведени акценти. Започва се с царете като е проявено чувство за мярка. Авторката не преразказва подробно описанията на отделните елементи на костюма и инсигниите, техния произход, развитие и пр., а акцентира на същественото и препраща към основните изследвания по проблема. „Намесва” се само там, където има какво да каже нещо по-съществено от свое име. Не си „пада” по компилации, което е показателно за утвърден научен стил на изложение. Любопитна е тезата за западни влияния в облеклото на царското семейство след началото на XIII в. Действително, такива се долавят спорадично в архитектурата на Балканите и в пластиката /звънарниците, релефи по фасадите на катедрали, владетелски погребения в саркофази с релефи, елементи във въоръжението, като миндаловидния щит/, но в облеклото е трудно да се проследят, с изключение на коланите, на които авторката отделя подобаващо внимание. Правилно не е преекспонирана темата за „папските” регалии на цар Калоян, защото няма безспорни изобразителни репери за разсъждение. Короната, която е изобразена върху писмо на папа Иноктий до Калоян /препис от XVI в./, е твърде спорна, а и вече е коментирана обстойно.

Следва представяне на владетелските костюми на царете в хронологически порядък, но само за онези, за които има какво да се каже.

Следвайки тази логика са пропуснати Петър IV, Асен I, Калоян и Борил. Действително фигурите им присъстват върху спорни монети и печати, но от тях сигурна и автентична пълна информация за костюма и короните е трудно да се извлече. Започва се с Иван Асен II като са събрани без изключение всички портрети и е отделено достатъчно място на камелавкиона. Приноси са разсъжденията по темата „мантия-лорус“. С основание е коригирана хипотезата ми, че и върху златния печат владетелят може да е и с камелавкион. И все пак, над челната диадема има вертикална релефна ивица, която остава загадка. Може да се помисли дали това не стилизира божия десница, т.е. познатото в много портрети короноване на владетеля от Христос. По този повод, някъде трябва да се изведе като акцент, със съответната литература, че на монетите не може да се гласува доверие при коментиране на владетелските костюми. Вече е установено, че те не следват стриктно реалните образи и регалии, а по-скоро традициите на дадена монетарница, която може да е твърде далеч от столицата Цариград-Търнов. По обясними причини след Иван Асен II най-голямо внимание е отделено на регалиите и костюма на Константин Асен. Скъпоценният камък на врата на владетеля действително е странен, но още веднъж трябва да се увери дали не е овесен на перлена верижка. Лорусът е професионално коментиран и с основание, в дискусия с Б. Попович, потвърждава идеята ми, че сходен кръстосан лорус е ползван от цар Ст. Душан.

Специално внимание е отделено на пленените от Асен и Петър византийски императорски регалии в Троянския Балкан. Този случай е многократно коментиран, дори преекспониран от много автори. Друг е въпросът дали става дума за „конституционни“ императорски регалии, които по правило не се изнасят извън столицата. Сравнителните таблици са полезно нововъведение и онагледяват добре, по вертикала и хоризонтала, ползваните инсигнии, респективно елементите на костюма. Тук е

препоръчително да са вмъкнат и коментарите на Кодин за ползваните от владетелите комбинации от инсигнии. Твърденията за „архаизацията” на владетелския орнат на Константин Тих според мен трябва да се посмекчат. При коментара на монетите е добре, успоредно с изследването на Вл. Пенчев, да се ползва по-новия и по-подробен корпус на българските монети от К. Дочев. Има известни основания при коментара на инсигниите на цар Михаил Шишман да се ползва изследването на Ив. Чокоев, че тъканта от гроб. № 7 в дворецовата църква „Св. Параскева“ принадлежи на царя, но по-скоро като хипотеза. Доколкото ми е известно това не е практика в православния Изток за владетелски погребения, а в изследването на *E. Erlande-Brandenburg. Le roi est morte. Paris. 1975*, за погребенията на кралете, главно във Франция, няма такъв случай. Авторката, обаче, познава и ползва нови изследвания след 1995 г. и, ако има такъв случай, то би трябвало да се посочи. Много стойностно, подробно и аргументирано е изследването за костюма на цар Иван Александър. Що се отнася до стенописа в църква № 14 на Трапезица не се пропуска възможността това да е портрет на Св.св. Константин и Елена, /идея, развита поне 5 г. преди Войводшич и Г. Атанасов преди 25 г./ Във всеки случай вероятността да са заимствани костюмите на цар Александър и Теодора е голяма. Много аргументирано портретите, респективно костюмите и инсигниите на съвладетелите, са обособени в отделен параграф. Що се отнася до цилиндричния или ромбоиден израстък на камелавкиона на Иван Асен IV, който липсва при Иван Александър, то може да се посочат и аналози от изображения на ромейски василевси от XIV в. /многобройни примери в изследването на И. Спатаракис за илюстрираните ръкописи във Византия, което иначе авторката познава добре и няколкократно цитира/, където основателно се третира като големи скъпоценни камъни – рубини? С основание е поставен под въпрос царският портрет в търновската църква „Св. Ап. Петър и Павел” /примерно

аз изобщо не бих го коментирал/. Авторката има основателно самочувствие и не приема безкритично тезите на именитите ѝ предшественици, а изказва и свои тези, при това обосновано.

Инсигниите и костюмите на цариците са представени с присъщата на авторката компетентност и познаване на основните изследвания у нас и чужбина. Подходящ е прегледа за прехода в короните от X-XI към XII-XIV в. Макар, че изображенията на царици е ограничен, то наличните данни са максимално „изцедени” и анализирани, при което е формирана една сравнително пълнокръвна картина. Любопитният релеф от „Св. 40 мъченици”, обаче, според мен носи западноевропейски черти, защото там тази практика е масова. Иначе авторката познава тезата на Т. Овчаров за погребален портрет на Анна-Мария Унгарска /+1237/ и не бива да се отказва напълно от нея. Що се отнася до портретите в Лондонското четвроевангелие, те трябва да се възприемат с известни резерви. Изобщо тези изображения трябва да се изследват специално, защото нямат аналози в известните ни илюстрирани ръкописи от XIV в. Изводите в края на този параграф са убедителни.

Глава II „Костюмите на духовенството“

Ако за владетелските портрети, респективно костюми, Калина Атанасов разполага с „дебела канава” многобройни изследвания, както у нас, така в съседните страни /главно Сърбия, където може да се добави и изследването за инсигниите на сръбските владетели от См. Марианович-Душанич/ и в чужбина /познава и най-новите изследвания/, то за костюмите на духовенството, специално през XIII-XIV в., разчита главно на собствените си търсения. Основателно полиставриона се приема като „инсигна” на патриаршеския костюм у нас, но в Източното православие полеставриони носят и митрополити. Дали в България през XIII-XIV в. не става въпрос за друга практика? Прецизно са разпознати изображенията и

одеждите на свещеници, псалтове, игумени, монаси. В тази насока може да се провери още един източник – рисунките-графити. Поне според добре датирани от X в. има десетина изображения на монаси. Може да се направи още едно усилие – да се потърсят репери за разграничаване на монаси схимници и великосхимници. Изобщо тази глава може да се приеме за приносна в изследването на старобългарския костюм.

Глава III. Светският костюм

Препоръчвам костюмите на висшите аристократи да се обособят в отделна глава. Тук се започва с преглед на костюма през XI-XII и това е необходимо въведение, направено по много добър и информиран начин. Сред влиянията върху формирането на костюма на българите през XIII-XIV специално внимание заслужава идеята на Калина Атанасова за влияния от късните номади. За съжаление не разполагаме достатъчно с археологически податки за куманския костюм, имплантиран в България през XIII в., докато многобройните печенежки находки са главно от метал. Тук може да се търси, дори хипотетично, връзка между обсипания с метални апликации етнографски костюм на шопкините и многобройните метални апликации върху гърдите на погребани печенежки жени в некропола до с. Одърци. Като цяло, обаче, няма културна приемственост между печенегите, обитавали, дори за кратко уседнали, Добруджа и Североизточна България през XI в., и българското население в този регион. С куманите е тъкмо обратното. „Каменните баби“ до с. Царев брод, Шуменско, действително са кумански, но генерални изводи за костюма е трудно да се правят от тях, защото са еднотипни с откритите в Русия, Украйна и Полша. И все пак, К. Атанасова открива някои иновации в българското облекло от XIII-XIV в., които действително имат кьнономадски произход и това се отнася за нововъведенията в кафтана.

При интерпретацията на костюмите на висшите аристократи

авторката следва „матрицата”, която е създала за представянето на владетелския костюм и това е основателен подход. Трябва, обаче, да се коригира твърдението, че *„титлата деспот в България, за разлика от Византия, няма толкова династическа характеристика – тя се раздава и на доста далечни роднини на владетеля“*. Подобно на Византия, тя често се дава на царския зет, но най-долната граница е втори братовчед на царя. Що се отнася до двуглавия орел, той действително не се апликира само върху костюмите на деспотите или севастократорите, защото дрехите с двуглави орли са царски дар на съответния аристократ. Така е в Сърбия, но в България двуглави орли виждаме само върху костюмите на деспоти. Не ги регистрираме дори върху костюма на севастократор Калоян в Боянска църква. Подробно К. Атанасова проследява всички известни и публикувани изобразителни портрети и археологически податки за костюми на висши аристократи у нас. Идеята, че деспот Михаил в църквата до с. Долни Каменци не е представен в "инвеститурната" си дреха, респективно корона, е спорна. Правилно са доловени отлики от „конституционния” деспотски орнат, но короната на деспота е само една, докато другия орнат е с шапка, а не с корона. К. Атанасова, обаче, обръща внимание, че стенописът не е поръчан от деспота, а от негов васал и това може да е причина за ред отклонения, като наличието на пропендули, скиптър и др. детайли. Според мен, след направения подробен анализ на портрета в църквата "Св. Архангели" в Костур, авторката аргументирано приема, че е представен синът на Иван Асен III. И заключението, че костюма на принца и съпругата му /основателно се приема, че не е царица Ирина/ нямат пряка връзка с българския аристократичен костюм, е приемливо. Тук обаче има една особеност, върху която трябва да се помисли. Дамата до благородника изглежда по-възрастна от него и е предадена с по-големи пропорции. Към останалите описания и анализи нямам съществени забележки. Включването на портрети от сръбската аристокрация е основателно,

защото са подбрани като цяло онези, които имат и българско потекло. Докато в разсъжденията за короните авторката следва, с малки допълнения, тезите на предходните изследователи, то за елементите на костюма прави приносни добавки. Богатите погребения в митрополитската църква на Дръстър са добре интерпретирани, но можело да се включи и колана с надписа АЛДОМ/НР/. Иначе нямам резерви към обобщенията и изводите

Същата конструкция виждаме и при представянето на костюмите и аксесоарите на висшите аристократки – деспотици, деспини, севастократорки. Според мен предполагаемата възстановка на диадемата на съпругата на цар Теодор Светослав може да се постави в раздела за цариците. Също така този раздел може да се конструира в две части – костюми и инсигнии на царски дъщери, севастократорици, деспотици и деспини и второ ниво висши аристократки, като например Рутешова, стенописният портрет в скита "Св. Марина" до Карлуково и др. Иначе обобщенията и изводите са приемливи, а типологията е находчива иновация. Корекцията, че високите цилиндрични шапки в костюма на дамите от средната и висшата аристокрация у нас не следват профанни вкусове, т.е. отдолу, а следват цилиндричнообразните корони на цариците, изглежда основателна. Любопитно е, обаче, че най-знатните дами във Византия през XIV в. не се представят с такива шапки, а с ниски диадеми.

В раздела *„Други аристократи“* К. Атанасова започва със своеобразен каталог, което е приемливо, защото никога подобно обобщение не е правено в българската наука по тази теми. Вложена е много енергия да се съберат и интерпретират всички изобразителни и особено археологически източници, следствие на което е получена една пълнокръвна картина на облеклото на жените от „средната класа“. Не всички, обаче, може да се причислят към кръга на аристократките, особеност, която иначе е доловена при представянето на облеклата и

аксесоарите на погребаните в некропола в Калиакра. Иначе авторката е „майстор” при откриването и реконструкцията на детайлите в дрехите, което се прави за пръв път у нас. Откриването на кумански иновации в костюмите е очаквано в исторически план, но на практика се илюстрира в костюма за пръв път у нас. Обобщенията и изводите са аргументирани, със самочувствие се влиза в дискусии с именити автори, което е рядък подход при докторантите у нас. Приносна е и направената типология в края на този раздел.

Стойностен е и раздела за костюмите на *обикновеното население* в България през XII-XIV в. По аналогичен подход за костюмите на *другите аристократки* е събран достъпния изобразителен и археологически материал, подреден и анализиран. При стотиците проучени гробове от XII-XIV в. са подбрани само онези, в които се съдържат следи от облекло и аксесоари, от които може да се извлече реална информация. За прочелниците е „изтискана” цялата информация и по-категорично, макар и умозрително /в гробовете с прочелници не се открива текстил по обясними причини/, трябва да се причислят като аксесоари към дамската забрадка. С гривните е още по-сложно. След началото на XIII в. стъклени гривни в затворени и добре датирани комплекси не се откриват. Модата на стъклените гривни се реанимира към XVI-XVII в. С металните гривни е по-различно. Характерните за XI-XII в. метални типове прекъсват към XIII в., но се появяват усложнени и по-масивни гривни, които има развитие през XVI-XVIII в. с реплики и през Възраждането. Ето защо тук е необходимо да се поработи още върху темата „гривни“. За справка: сребърните гривни от гроб от XIV в. в катедралата на Дръстър и сходни екземпляри във Влашко. Прочее, за препоръчване е да се използват като сравнителен материал многобройните стенописи и археологически находки от Влахия и Молдова от XIV-XV в. и дори стенописите от XV в. в Кремиковския манастир, за да се установи кои елементи от костюма

продължават да „живеят“ и кои отпадат.

Темата „Сукман“ е разработена добре, като са отчетени приносите на изследователи от предните генерации, а темата „Колан“ е изчерпана, както в различните глави и раздели, така и в обобщаващите заключения. Важно е наблюдението, че коланът не е рангов белег, но могат да се цитират източници за заемане под наем представителни колани. Също да се отчете фактът, че са документирани както вносни коланни гарнитури, така и местни реплики –от благородни метали и от медни сплави, което предполага разпространение по целия вертикал на обществото, дори са ползвани и от жени с по-високо положение. Типологията отново е изчерпателна и обхваща целия спектър на елементите на старобългарския костюм.

В *Заключението* К. Атанасова демонстрира умения да обобщава, концепира и достига до обосновани изводи. Изводите за ползваните корони, полиставрионите, специално за коланите, за къснономадските влияния, сукмана, границите на хламидовия костюм и др., са подплатени в текста и като цяло са напълно приемливи. В изброените в края на изследването приноси отсъства още един, по мое мнение много съществен, албумът с реконструкциите. Без да навлизам в подробности само ще споделя, че на този етап това е най-доброто и най аргументирано представяне на възстановки на средновековен костюм по целия вертикал на българското общество през XIII-XIV в.

Най-после ще отбележа и високата култура на документиране и поднасяне на информацията, което в още по-голяма степен повишава нивото на дисертационния труд. Затова *препоръчвам на научното жури да присъди на Калина Атанасов образователната и научна степен „доктор“.*

Рецензент:

Проф. д.и.н. Георги Атанасов